

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

جلوه های هنری در تزئینات کاشی کاری مسجد عتیق شیراز

فاطمه آزادی طلب^۱، کوثر علی نظری^۲، آرزو ختار^۳

۱- کارشناسی دانشگاه فنی و حرفه ای کاشان

۲- دانشجوی کارشناسی دانشگاه فنی و حرفه ای ایلام

۳- مدرس دانشگاه فنی و حرفه ای ایلام

Ftmazadi78@gmail.com

Nazarikosar0@gmail.com

Arezoo.khatar@gmail.com

چکیده

مسجد جامع عتیق کهنترین مسجد شیراز می باشد که مسجد جمعه یا آدینه نیز نامیده می شود. این مسجد اولین هسته مذهبی در شهر شیراز است که جدا از عملکرد مذهبی نقش اجتماعی-سیاسی نیز داشته است. کاوش های باستان شناسی نشان می دهد که بنای این مسجد بر روی عبادتگاه قدیمی قرار گرفته است؛ اما به علت محدودیت در کاوش ها، مشخص نیست که این عبادتگاه دقیقاً متعلق به کدام دوره است؛ اما این واضح است که طرح مسجد جامع عتیق از الگویی ما قبل خود بهره برده است. در پژوهش حاضر سعی به آن بوده است که جلوه های هنری در تزئینات با تمرکز بر کاشی کاری این بنا بررسی شود نتایج به دست آمده با استناد به تصاویر و بزرگنمایی به دست آمده از نقوش کاشی کاری است. برجسته ترین بخش کاشی کاری شده بر روی چهار کتیبه نام دوازده امام بر روی کاشی نگاشته شده و در جرزهای دو طرف این سردر نصب شده است. برجسته ترین بخش کاشی کاری شده بر روی چهار کتیبه نام دوازده امام بر روی کاشی نگاشته شده و در جرزهای دو طرف این سردر نصب شده است که با بزرگنمایی این قسمت سعی بر بررسی چرایی نصب این نوع کاشی کاری بر سردر داریم. مردم بر این باور هستند که قبله قبل از تغییر به این سمت بوده و به این مسجد مسجد الاقصی نیز می گویند. این مسجد تغییر کاربری داده شده و ابتدا آتشخانه بوده است. در این عمارت یک جلد قرآن پاره جزء به جزء مربوط به دوره شاه اسماعیل صفوی که در گوشه تمام صفحات آن نوشته مسجد جامع عتیق و چند قرآن تک جزئی وجود داشته است. اکنون تمام این قرآنها در موزه پارس شیراز نگهداری میشوند. ضلع شمالی این مسجد دارای دو در شمال شرقی و شمالی، یک ایوان و شبستان است.

کلمات کلیدی: جلوه های هنری، تزئینات کاشی کاری، مسجد عتیق شیراز، شیراز، مرمت

مقدمه

مسجد جامع عتیق کهنترین مسجد شیراز می باشد که مسجد جمعه یا آدینه نیز نامیده می شود. بنای اولیه این مسجد در سال ۲۸۱ هجری قمری در زمان عمرو لیث صفاری ساخته شده است. کتیبه سنگی آن از نمونه های ارزنده هنر خطاطی به شمار می رود. این کتیبه به خط یحیی الجمالی الصوفی خطاط نامدار زمان شاه اسحق نوشته شده و حاوی جملاتی در شان قرآن مجید است. این مسجد اولین هسته مذهبی در شهر شیراز است، که جدا از عملکرد مذهبی نقش اجتماعی-سیاسی نیز

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

داشته‌است و به همین دلیل دارای ۶ ورودی در اضلاع مختلف می‌باشد که مهم‌ترین آن ورودی ضلع شمالی است که در دوره صفویه بازسازی گردیده‌است مردم شیراز بر این باور هستند که در زیر خدایخانه اژدهای خفته (عصای موسی) وجود داشته‌است. عیسی در این مسجد به همراه میکائیل و اسرافیل نزول کرده‌است. علاوه بر انتشار مقالات مختلف در باب مسجد عتیق شیراز تا کنون درباره‌ی کاشی کاری این مسجد مطالبی ارائه نشده است که ما را به این داشت تا بصورت جزئی به بررسی کاشی کاری این بنا بپردازیم.

پیشینه پژوهش

در میان کتاب‌های متعددی که در زمینه تاریخ و معماری ایران به رشته تحریر درآمده است، فقط تعداد محدودی از آنها به صورت گذرا از مسجد جامع عتیق شیراز یاد کرده‌اند. حقایق‌نگار خورموجی (۱۳۸۰) در «نزهت الاخبار»، حسینی فسائی (۱۳۹۲) در «فارسنامه ناصری»، فرصت‌الدوله (۱۳۶۲) در «آثار العجم»، دیولافوا (۱۳۶۱) در «سفرنامه مادام دیولافوا، ایران و کلبه»، کریمی (۱۳۴۴) در «راهنمای آثار تاریخی شیراز»، افسر (۱۳۵۳) در «تاریخ بافت قدیمی شیراز»، مصطفوی (۱۳۸۲) در «قلیم پارس»، مشکوتی (۱۳۴۹) در «فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران»، کیانی (۱۳۷۴) در «تاریخ هنر و معماری ایران در دوره اسلامی»، حاجی قاسمی (۱۳۷۹) در «گنجنامه: فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، دفتر پنجم: مساجد»، استاد پیرنیا (۱۳۸۴) در «سبک‌شناسی معماری ایران» و (۱۳۹۰) در «آشنایی با معماری اسلامی ایران: ساختمانهای درون شهری و برون شهری» به توصیف ویژگی‌های کلی این بنا می‌پردازند. استاد پیرنیا (۱۳۸۷) در کتاب «معماری ایرانی» و ملازاده (۱۳۸۱)

در کتاب «دایرةالمعارف: دایرةالمعارف بناهای تاریخی در دوره اسلامی ۵: مساجد و بناهای مذهبی»، بیش از دیگر منابع به ذکر ویژگی‌های این مسجد پرداخته‌اند. با این وجود، شناخت جامعی از تزیینات و ویژگی‌های این تزیینات حاصل نمی‌شود. وجه تمایز مقاله حاضر با منابع ذکر شده در این است که با رویکردی جدید، سعی در بررسی و شناسایی جزئیات و ویژگی‌های نقوش موجود در تزیینات کاشیکاری مسجد عتیق شیراز، تاریخ‌گذاری نسبی این تزیینات و همچنین تطبیق آنها با تزیینات کاشی کاری مسجد شیخ لطف الله اصفهان، مسجد وکیل و مسجد نصیرالملک شیراز شده است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر بر اساس روش توصیفی-تحلیلی انجام شده و مطالب آن از میان منابع معتبر موجود استخراج گردیده است. یافته‌اندوزی از طریق میدانی و کتابخانه‌ای است. نقوش تزیینات کاشی کاری پس از شناسایی، مطالعه و تحلیل شده و سپس برای ایجاد دیدی بهتر با برنامه‌های گرافیکی اجرا شده است.

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

معرفی مسجد جامع عتیق شیراز

مسجد جامع عتیق کهنترین مسجد شیراز می‌باشد که مسجد جمعه یا آدینه نیز نامیده می‌شود. بنای اولیه این مسجد در سال ۲۸۱ هجری قمری در زمان عمرولیث صفاری ساخته شده‌است. بعدها شاه اسحق اینجو در سال ۷۵۲ هجری قمری ساختمانی در میان مسجد بنا کرد که آن را خدایخانه یا دارالمصحف می‌نامند و مکان نگهداری قرآن مجید و مکان تلاوت آن بوده‌است. کتیبه سنگی آن از نمونه‌های ارزنده هنر خطاطی به‌شمار می‌رود. این کتیبه به خط یحیی الجمالی الصوفی خطاط نامدار زمان شاه اسحق نوشته شده و حاوی جملاتی در شان قرآن مجید است این مسجد اولین هسته مذهبی در شهر شیراز است که جدا از عملکرد مذهبی نقش اجتماعی-سیاسی نیز داشته‌است و به همین دلیل دارای ۶ ورودی در اضلاع مختلف می‌باشد که مهم‌ترین آن ورودی ضلع شمالی است که در دوره صفویه بازسازی گردیده‌است. در سمت جنوب این مسجد دیواری قرار گرفته که به دیوار ندبه مشهور است؛ برای تمایز این دیوار با سایر دیوارها علامت تک پیک یا سرو به صورت کاشی کاری آبی رنگی مشخص شده‌است. گفته می‌شود این دیوار محلی بوده که براق در هنگام عروج پیامبر از این محل حرکت کرده‌است. وسط حیاط مسجد دارالمصحف یا خدای خانه یا کعبه ثانی یا بیت المقدس یا دروازه زمان قرار دارد. عمارت خدای خانه و ایوان‌های آن، دارای ۱۲ متر طول و ۱۰ متر عرض است و مساحت اتاقی که در وسط آن قرار گرفته‌است به ابعاد ۸ متر طول و ۶ متر عرض است که از سنگ و گچ ساخته شده‌است. در ضلع شرقی و غربی این اتاق، دو سنگ مشبک قرار دارد و در دو ضلع جنوبی و شمالی آن، هر کدام یک در ورودی است که بر روی در ضلع شمالی خاتم کاری صورت گرفته‌است. در چهار گوشه خدای خانه، چهار ستون مدور مغازه ماندنی وجود دارد که نمای بیرونی آن از سنگ‌های مکعب شکل آجر ماندنی است که لابه لای آن سنگ‌های رنگین به کار رفته و با گچ نصب شده‌است و روی سنگ‌های ازاره پایین نیز نقش و نگارهایی دیده می‌شود. بر بالای این عمارت، کتیبه‌هایی به خط ثلث شامل اشعار عربی در وصف قرآن نوشته شده‌است و اساس این ساختمان فقط برای کتابت قرآن بوده‌است زیرا در زمان‌های قدیم چاپخانه وجود نداشته‌است؛ لذا این عمارت برای کاتبان و حافظان قرآن در سال ۷۵۲ هجری قمری در زمان شاه شیخ ابواسحاق اینجو ساخته شد و تنها یک بار در ۱۳۱۶ خورشیدی مرمت شد. و اکنون در سال ۱۳۹۷ حدود ۶۰ سال است که در حال مرمت است به شکلی که تجهیزات مرمت خود نیازمند مرمت هستند. در زمان‌های بسیار قدیم که سفر حج توسط کاروان انجام میشد و حجاج حدود ۲ ماه در راه بودند امکان ارسال روحانی همواره موجود نبود و به دلیل پیچیدگی مراحل حج از مسجد عتیق به عنوان مسجد الحرام و خدایخانه به عنوان کعبه استفاده میشد تا آموزش کامل و عملی به حجاج داده شود.

در این عمارت یک جلد قرآن ۳۰ پاره جزء به جزء مربوط به دوره شاه اسماعیل صفوی که در گوشه تمام صفحات آن نوشته مسجد جامع عتیق و چند قرآن تک جزئی وجود داشته‌است. اکنون تمام این قرآن‌ها در موزه پارس شیراز نگهداری می‌شوند. ضلع شمالی این مسجد دارای دو در شمال شرقی و شمالی، یک ایوان و شبستان است. درب شمالی این مسجد به دروازه امام معروف است و کتیبه‌ای بر فراز آن قرار گرفته‌است که در دوره صفوی و در سال ۱۰۳۱ هجری قمری به خط علاءالدین جوهری نگاشته شده‌است. این کتیبه تاریخ مرمت مسجد را در سال مذکور بیان می‌کند. سردر شمالی مسجد با کاشی مقرنس کاری شده‌است. بر روی چهار کتیبه نام دوازده امام بر روی کاشی نگاشته شده و در جرزهای دو طرف این سردر نصب شده‌است. در میانه این ضلع تاقنمای بلندی قرار دارد که آن را تاق مروارید می‌گویند. این تاق دارای دو گلدسته بلند و زیباست و سقف آن با آجر مقرنس کاری شده‌است. طرف مغرب این تاقنما دالان در شمالی (در دوازده امام) و پنج تاقنمای دیگر

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

است. پشت آن‌ها شبستانی با پهنای کم ساخته شده که هم‌اکنون دفتر مسجد در آن قرار دارد. در شرق تاق مروارید شبستانی بزرگ قرار دارد که دارای پنج در آهنی است و محراب آن از سنگ می‌باشد. در ضلع غربی این مسجد، در ورودی حرم آستان شاهچراغ قرار گرفته‌است و این ضلع دارای رواق‌های ۱۰ دهانه است که در انتهای آن یک در ورودی به شبستان ضلع جنوبی قرار دارد. در میان این ضلع، تاقنمای پهن و بلندی است که چون در قرن گذشته خراب شده بود در سال ۱۳۴۸ خورشیدی آن را دوباره ساخته‌اند. پشت آن نیز شبستانی باریک و قدیمی است که هر دو سوی آن دو طبقه است و سقف آن آجری می‌باشد و در آخر آن محرابی قرار دارد که منبر چوبی ۱۳ پله‌ای نیز در کنار آن قرار دارد؛ در دو سوی محراب دو ستون سنگی ماریچ وجود دارد و سقف محراب با کاشی آبی مقرنس کاری شده‌است. در مغرب سردر جنوبی، شبستان بزرگ و جدیدی ساخته شده‌است. این شبستان دارای یک منبر دوازده پله‌ای از جنس آهن و سنگ مرمر است. محراب زیبای آن نیز در سمت راست منبر قرار دارد. روی دیوارها و محراب آن ۱۳ آیه و احادیث نبوی بر روی کاشی با خط ثلث و نسخ نوشته شده‌است. در میان این ضلع تاقنمای پهن و بلندی است که در پیشانی آن کاشی کاری‌های زیبایی انجام گرفته‌است. در درون آن هفت تاقنمای کوچک و یک راه پله است و در سمت چپ آن چهار تاقنمای کوچک و ایوانی در پشت آن‌ها قرار دارد. در سمت راست آن نیز چهار تاقنمای کوچک است که یکی از آن‌ها در خروجی مسجد است. در ضلع شرقی این مسجد شبستانی مخروطی را مشاهده می‌کنیم که کاملاً بلااستفاده بوده، کف آن از شن و ماسه پر شده و دیوارهای آن تخریب شده‌است. این شبستان زمانی محل اقامه نماز بوده و سپس در سال ۱۳۵۸ تا ۱۳۶۱ خورشیدی تبدیل به کانون فرهنگی مسجد و کتابخانه شد اما از آن سال به بعد دیگر غیرقابل استفاده شد. در ضلع شرقی، یک ایوان و دو رواق سه دهنه به چشم می‌خورد و در یکی از این رواق‌ها در دیگری مشاهده می‌شود که باز هم به کوچه‌های بین‌الحرمین راه دارد و وضعیت این راهرو کمی بهتر از در قبلی است اما باز هم نیاز به مرمت فراوانی دارد. در بالای ایوان این ضلع کتیبه‌های فراوانی از آیات قرآن اعم از سوره جمعه و آیه تطهیر به چشم می‌خورد.

شکل شماره (۱): کروکی از مسجد عتیق شیراز

تزیینات کاشی کاری بنا

ساخت و کاشی کاری مسجد عتیق شیراز هردو در زمان حکومت عمرولیت صفاری به انجام رسید. کاشی کاری‌های شاخص این مسجد در سردر ورودی اصلی، بر روی دیوار جنوبی که پیامبر هنگام عروج از این محل حرکت کرده است شکل گرفته است. همچنین سردر شمالی با کاشی مقرنس کاری و سقف مهراب با کاشی آبی رنگ مقرنس کاری از کاشی هفت رنگ معرق

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

به کار رفته و رنگ های کار شده در کاشی کاری به رنگ زرد و آبی لاجوردی و فیروزه ای و سبز است و همچنین استفاده از نقوش گیاهی و تزئینی هم که در تمای قسمت های کاشیکاری دیده می شود.

الف- نقوش گیاهی: اولین موضوع تزئینی مهم در کاشیکاری های مسجد عتیق که حجم زیادی از نقوش موجود در این تزئینات را دربر گرفته است، نقوش و یا عناصر گیاهی است. نقوش گیاهی در برخی از قسمتها به صورت انتزاعی و تغییر شکل یافته از فرم طبیعی است که تحت عنوان اقسام گوناگون اسلیمی شناسایی شده است و در بعضی از قسمتها با فرم طبیعی ظاهر میشوند.

۱- نقوش اسلیمی و ختایی: به طور معمول در ترکیبات نقوش گیاهی، اسکلتبندی کار را نقوش اسلیمی تشکیل میدهد که از لحاظ بصری استوارتر، قویتر و ضخیم ترند و گل و برگهای ختایی در البهالی نقشهای اسلیمی قرار میگیرند. (کونل و دیگران، ۱۳۶۴، ۷۷). هنرمندی که بخواهد اندیشه وحدت وجود را پدیدار سازد، از سه وسیله استفاده میکند. هندسه، که وحدت را در نظم فضایی تصویر میکند؛ وزن، که به صورت غیرمستقیم در وحدت فضایی و نظم دنیوی دخالت دارد و نور، که عیان کننده و بیانکننده صفات جزء به جزء یک اثر است (بورکهارت، ۱۳۶۵، ۸۷). نقوش اسلیمی حاشیه قاب مربع شکل واقع در سردر جنوبی نیز شامل ترنج ها و یا قابهای اسلیمی به همراه برگها و اسلیمی های دهن اژدری است که به صورت وا گیره، دور تا دور قاب کتیبه تکرار شده اند. در کتیبه های هشتی بنا نیز شاهد چرخش ساقه های اسلیمی در سرتاسر متن کتیبه هستیم. در این تزئینات، برای پرکردن فضاهای خالی بین اسلیمی های مذکور، از گلهای واقع گرایانه مانند گل رز و گل زنبق بهره گرفته شده است. در ساقه برخی از و شش پاسلیمی ها نیز ردیفی از گلهای ریز دیده میشود. در تزئینات کاشیکاری سایر قسمتهای بنا، اسلیمی ها و گیاهان با فرمهای تقریبا واقع گرایانه درهم آمیخته اند. نکته قابل توجه این است که انتهای برخی از ساقه های اسلیمی به سر پرندهای شبیه به طاووس ختم شده است. با توجه به عدم تاریخگذاری و همچنین عدم رعایت اصول مرمتی در بازسازی و یا مرمت بخشهای آسیب دیده، مشخص کردن زمان دقیق این تزئینات غیرممکن است. اما از آنجایی که این نوع اسلیمی فقط در مربوط یکی از طاق نماهای واقع در جرز سردر دیده میشود، احتمال به مرمتهای دوره اخیر است. چرا که در بررسیهای نگارندگان در تزئینات سایر قسمتهای بنا، این نقش مشاهده نشد. همچنین تفاوت چند درجهای رنگ زمینه کاشیهایی که نقش اسلیمی با سر پرنده در آن ترسیم شده است، با کاشیهای همجوار، حاکی از جایگزین کردن این کاشیها در دوره های بعد است.

۲- نقش درخت: در تزئینات کاشیکاری بنا، با دو نوع نقش درخت مواجه میشویم که در کلیت طرح، مشابه یکدیگر هستند. این درختهای پرگل با انواع گلهای رز، زنبق، داوودی و دیگر گلها با طیف رنگی صورتی، قرمز، آبی، بنفش و زرد در تزئینات طاق نماهای واقع در جرزهای سردر و ایوانهای غربی، جنوبی و شمالی بنا، در تزئینات دارند.

۳- حاشیه های گیاهی: حاشیه های به کار رفته در تزئینات کاشی کاری مسجد عتیق شیراز متشکل از نقوش گیاهی بسیار متنوع شامل نقوش گیاهی و ختایی و تا حدودی انتزاعی است. در واقع حاشیه تزئینات مربوط به دوره صفوی، همگی از یک طرح پیروی میکنند که شامل ترنج ها و برگهایی است که به صورت زنجیره وار، دور تا دور طرح و یا کتیبه را در بر گرفته است. درحاشیه نورگیرهای مشبک مربوط به دوره صفوی نیز نقوش شامل: گلهای شاه عباسی، برگهای ساده و کنگره دار و ترنج هایی است که به صورت وا گیره تکرار شدهاند.

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

شکل شماره (۲)

۴- نقوش گل و گلدانی: با اینکه در برخی از منابع به وجود طرحهای گلدانی به صورت ساده در تزیینات بناهای دوره صفوی اشاره شده است (بمانیان و دیگران، ۱۳۹۰، ۴،)

شکل شماره (۳)

۵- کاشی کاری خط ثلث نستعلیق:

ساختار یک کتیبه یعنی ارتباط معقول و منطقی تمام عناصر بصری، اعم از شکل حروف، رنگ و نقوش تزئینی، همچنین قدرت ترکیب بندی و تناسب بین حرکات عمودی و افقی در سرتاسر کتیبه، به نحوی که کل نوشته‌ها در هماهنگی کامل با همدیگر فضای چشم‌نوازی را القا نمایند. ساختار یا سازمان در واقع تمام عناصری را که در زیبایی یک کتیبه دخیل هستند در برمی‌گیرد؛ در نتیجه زیبایی کتیبه‌ها بستگی به ساختار منسجم و محکم آنها دارد. در یک نگاه کلی، کتیبه‌های ثلث این دوره از قدرت ترکیب بندی بالایی برخوردارند و همگونی و هماهنگی منطقی و معقولی مابین نوشته‌ها و نقوش تزئینی دیده می‌شود. نمونه‌ی موفق این گونه، کتیبه‌های ثلث مسجد شیخ لطف‌الله در میدان نقش جهان اصفهان است. بدون شک نقطه‌ی یابوج شاهکار خلاقانه عرصه کتیبه‌نگاری عصر صفوی، در این مسجد به بار نشسته است. این کتیبه‌ها هم در مفردات و هم در ترکیب‌های جمعی، کمال هماهنگی و همنشینی را با نوشته‌ها و فضاهای معماری و طاق و قوس‌ها نشان می‌دهند. گویی این کتیبه‌ها، هاله نوری هستند که گرداگرد شبستان می‌چرخند و آسمان و زمین را بهم پیوند می‌دهند. کتیبه‌ها به گونه‌ای طراحی شده‌اند که مخاطب از هر سو که بنگرد چشمش به این نوشته‌های نورانی به رنگ سفید می‌افتد و خود را محاط آیات

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

قرانی می‌بیند. تقریباً دوگونه کتیبه‌ی ثلث، با ترکیبات ساده و با ترکیبات پیچیده (فشرده) در معماری صفوی دیده می‌شود. وظیفه‌ی مهم نوشته‌ها، پرکردن فضای کتیبه است، در ترکیب‌های فشرده کمتر از اعراب و علامت‌های تزئینی استفاده می‌شود اما در کتیبه‌های ساده، برای پرکردن تمام سطح، از اعراب و حروف و علامت‌های تزئینی کمک می‌گیرند، گاه در استفاده از این علامت‌ها افراط شده است.

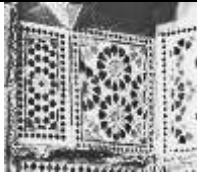

شکل شماره (۴)

مقرنس کاری:

مُقرنس یا آهوپای یکی از عناصر تزئینی معماری ایرانی است. مقرنس نوعی تزئین حجمی و تاقچه‌بندی آذینی است که در زیرگنبدها یا نیم‌گنبدهای روی ایوان‌ها و درگاه‌های ورودی، در زیر گلدسته‌های مناره‌ها، بالای ایوان مساجد، بالای محراب مساجد و دیگر ابنیه استفاده می‌شود. در ساخت مقرنس از آجر، گچ، کاشی، چوب یا فلز استفاده می‌شود که در هر رده از تاقچه‌ها از رده زیرین خود پیش می‌نشینند تا درگاه به هم آید. در تاقچه‌ها برجستگی‌ها و تورفتگی‌هایی همراه با نگاره‌های گوناگون درآورده می‌شود. مقرنس یکی از عناصر تزئینی معماری است که در زیباسازی بناهای ایرانی به ویژه مساجد و آرامگاه‌ها نقش مهمی دارد. مقرنس‌ها به شکل طبقاتی که روی هم ساخته شده برای آرایش دادن بناها یا برای آنکه به تدریج از یک شکل هندسی به شکل هندسی دیگری تبدیل شود، به کار می‌روند. مقرنس‌ها را می‌توان از جمله عناصر مؤثر در ساختن گنبدها دانست، که بعدها کاربرد اولیه را از دست داده و بیشتر برای تزئین به کار رفته‌است. مقرنس‌ها معمولاً در سطوح فرو رفته گوشه‌های زیر سقف کار می‌شوند اما محل قرارگیری این عنصر تزئینی می‌تواند در بالای دیوارها، سقفها گوشه‌ها سردرها و مانند آن‌ها باشد. برخی معماران مقرنس‌ها را در جبهه ساختمان‌ها نیز به کار برده‌اند و در ساختن آن مهارت را به حدی رسانده‌اند که نمی‌گذارند موجب سنگینی ساختمان شود و بر اصل و پایه فشار آورد. مقرنس نوعی تزئین است با فرورفتگی‌ها و برجستگی‌هایی از روی نظم و قاعده که در بعضی موارد به شکل استالاکتیت آویزان است و در حقیقت این نوع تزئین معماری نوعی تزئین حجم پردازی شده‌است. در واقع مقرنس نوعی تجسم سه‌بعدی و برجسته نقش‌های هندسی و گره‌چینی‌های معماری و هنر اسلامی است. به‌کارگیری مقرنس به‌طور عمده در معماری اسلامی در ایران و کشورهای اسلامی و عربی رشد کرد.

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

جدول شماره (۱)

دوره زمانی	نوع نقوش	موقعیت مکانی	نقوش
صفوی	گل و گلدانی	دیوار شمالی	
صفوی	نقوش هندسی	ورودی مسجد	
صفوی	ثلث نستعلیق	دیوار جنوبی	
صفوی	مقرنس کاری	سردر شمالی مسجد	
صفوی	ثلث نستعلیق	مناره مسجد	

نتیجه گیری

مسجد جامع عتیق کهنترین مسجد شیراز می باشد که مسجد جمعه یا آدینه نیز نامیده می شود. ساخت و کاشی کاری مسجد عتیق شیراز هردو در زمان حکومت عمرولیث صفاری به انجام رسید. کاشی کاری های شاخص این مسجد در سردر ورودی اصلی، بر روی دیوار جنوبی که پیامبر هنگام عروج از این محل حرکت کرده است شکل گرفته است. همچنین سردر شمالی با کاشی مقرنس کاری و سقف مهراب با کاشی آبی رنگ مقرنس کاری از کاشی هفت رنگ معرق به کار رفته و رنگ های کار شده در کاشی کاری به رنگ زرد و آبی لاجوردی و فیروزه ای و سبز است و همچنین استفاده از نقوش گیاهی و تزئینی هم که در تمای قسمت های کاشیکاری دیده می شود. نقوش گیاهی تزئینی مهم در کاشیکاری های مسجد عتیق است. نقوش گیاهی در برخی از قسمتها به صورت انتزاعی و تغییر شکل یافته از فرم طبیعی است که تحت عنوان اقسام گوناگون اسلیمی شناسایی شده است و در بعضی از قسمتها با فرم طبیعی ظاهر میشوند. نقوش اسلیمی و ختایی به طور معمول در ترکیبات نقوش گیاهی، اسکلتبندی کار را نقوش اسلیمی تشکیل میدهد که از لحاظ بصری استوارتر، قویتر و ضخیم ترند و گل و برگهای ختایی در البهالی نقشهای اسلیمی قرار میگیرند.

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

هندسه، که وحدت را در نظم فضایی تصویر میکند؛ وزن، که به صورت غیرمستقیم در وحدت فضایی و نظم دنیوی دخالت دارد و نور، که عیان کننده و بیانکننده صفات جزء به جزء یک اثر است. نقوش اسلیمی حاشیه قاب مربع شکل واقع در سردر جنوبی نیز شامل ترنج ها و یا قابهای اسلیمی به همراه برگها و در کتیبه های هشتی بنا نیز شاهد چرخش ساقه های اسلیمی در سرتاسر متن کتیبه هستیم. در ساقه برخی از و شش پاسلیمیا نیز ردیفی از گلهای ریز دیده میشود. در تزیینات کاشیکاری سایر قسمتهای بنا، اسلیمی ها و گیاهان با فرم های تقریبا واقع گرایانه درهم آمیخته اند. نقش درخت در تزیینات کاشیکاری بنا، با دو نوع نقش درخت مواجه میشویم که در کلیت طرح، مشابه یکدیگر هستند. این درختهای پرگل با انواع گلهای رز، زنبق، داوودی و دیگر گلهای با طیف رنگی صورتی، قرمز، آبی، بنفش و زرد در تزیینات طاق نماهای واقع در جرزهای سردر و ایوانهای غربی، جنوبی و شمالی بنا، در تزیینات دارند. حاشیه های گیاهی همگی از یک طرح پیروی میکنند که شامل ترنج ها و برگهایی است که به صورت زنجیره وار، دور تا دور طرح و یا کتیبه را در بر گرفته است. درحاشیه نورگیرهای مشبک مربوط به دوره صفوی نیز نقوش شامل: گلهای شاه عباسی، برگهای ساده و کنگره دار و ترنج هایی است که به صورت وا گیره تکرار شده اند. نقوش به کار رفته در حاشیه تزیینات قاجاری، گاهی با استفاده از عناصر قاجاری مانند گلهای رز و قابهای بیضی شکل و گاهی با تقلیدی از عناصر دوره صفوی اجرا شده اند. و در قسمتی هایی از هنر مقرنس کاری استفاده شده است.

فهرست منابع

- آصف، محمد هاشم (رستم الحکما) (۱۳۵۲)، رستم التواریخ، تصحیح: محمد مشیری، انتشارات شرکت سهامی کتابهای جیبی با همکاری انتشارات امیرکبیر، تهران.
- افسر، کرامت الله (۱۳۵۳)، تاریخ بافت قدیمی شیراز، انتشارات انجمن آثار ملی، تهران.
- بمانیان، محمدرضا؛ کوروش مومنی و حسین سلطانزاده (۱۳۹۰)، بررسی نوآوری و تحولات تزیینات و نقوش کاشیکاری مسجد-مدرسه های دوره قاجار، مجله نگره، شماره ۱۸، صص ۳۵-۴۷.
- بورکهارت، تیتوس (۱۳۶۵)، هنر اسامی (زبان و بیان)، مترجم: مسعود رجبی، انتشارات سروش، تهران.
- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۴)، سبک شناسی معماری ایران، تدوین: غالمحسین معماریان، انتشارات سروش دانش، تهران.
- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۷)، معماری ایرانی، تالیف: غالمحسین معماریان، انتشارات سروش دانش، تهران.
- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۹۰)، آشنایی با معماری اسلامی ایران: «ساختمانهای درون شهری و برون شهری»، تدوین: غالمحسین معماریان، انتشارات سروش دانش، تهران.
- حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۷۹)، گنجنامه فرهنگ آثار معماری اسامی ایران، دفتر پنجم (مدارس)، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی و سازمان میراث فرهنگی، تهران.
- حسینی، محمدنصیر (فرستادولسه) (بی تا)، آثار العجم، به کوشش علی دهباشی. حسینی فسایی، حاج میرزا حسن (۱۳۹۲) فارسانه ناصری (جلد اول و دوم)، تصحیح: منصور رستگار فسایی، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- زهت الخبار، تصحیح: حقایق نگار خورموجی، میرزا جعفرخان (۱۳۸۰)، نسید علی آداود، انتشارات سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران.
- زند، به کوشش: جعفر موید شیرازی، انتشارات سخن، تهران. دیوالفوا، مادام ژان (۱۳۶۱)، سفرنامه مادام دیوالفوا «ایران و کلد»، مترجم: همایون سابق، انتشارات کتاب فروشی خیام، تهران.

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

سامی، علی (۱۳۶۳)، شیراز شهر جاویدان، انتشارات لوکس (نوید)، شیراز.
 کریمی، بهمن (۱۳۴۴)، راهنمای آثار تاریخی شیراز، انتشارات اقبال، تهران.
 کونل، ارنست؛ شهریار مالکی و هادی اقدسیه (۱۳۶۴)، اسلیمی و ختایی، گل‌های شاه عباسی (نگرشی بر سوابق تاریخی سر نگاره تزیینی)، فرهنگسرا، تهران.
 کیانی، محمدیوسف؛ فاطمه کریمی و عبداله قوچانی (۱۳۶۲)، مقدم‌های بر هنر کاشیگری ایران، انتشارات موزه رضا عباسی، تهران. کیانی، محمدیوسف (۱۳۷۴)، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسامی، انتشارات سمت، تهران.
 مشکوتی، نصرت‌اهل (۱۳۴۹)، فهرست بناهای تاریخی و اما کن باستانی ایران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، تهران مصطفوی، سید محمد تقی (۱۳۸۲)، اقلیم پارس، انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران. مازاده، کاظم و محمدی، مریم (۱۳۸۱)، دایره المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی: مدارس و بناهای مذهبی (تکیه، حسینیه، خانقاه، قدمگاه، مدرسه و مصلی)، انتشارات سوره مهر، تهران.
 ویلبر، دونالد (۱۳۸۹)، سیر تحول کاشی کاری در معماری ایران (دوره اسلامی)، ترجمه ربابه خاتون پیله فروش، انتشارات چهار طاق، تهران.

فهرست منابع تصاویر

کروکی، ابریشمی، آرش
 تصویر مقرنس کاری، جعفری، حسن
 تصویر کاشی کاری، اثر، کوروش

Abstract

Atiq Grand Mosque is the oldest mosque in Shiraz, which is also called Juma or Adineh Mosque. This mosque is the first religious nucleus in It is the city of Shiraz which, apart from its religious function, has also played a socio-political role. Archaeological excavations show that the building of this mosque is located on an old place of worship; However, due to limited excavations, it is not clear exactly what period this shrine belongs to; But it is clear that the design of the Atiq Grand Mosque has used our previous model. In the present study, an attempt has been made to examine the artistic effects in the decorations by focusing on the tiling of this building. The results obtained are based on the images and magnification obtained from the tiling patterns. The most prominent part of the tile is written on four inscriptions of the names of the twelve Imams on the tiles and is installed in the piers on both sides of this entrance. The most prominent part of the tiled is written on four tiles with the names of the Twelve Imams on the tile and it is installed in the piers on both sides of this entrance. By enlarging this part, we try to investigate why this type of tiling is installed on the entrance. People believe that the qibla was in this direction before the change and this mosque is also called Al-Aqsa Mosque. This mosque was changed in use and was originally a fire house. In this mansion, there was a partial volume of the Qur'an related to the period of Shah Ismail Safavid, in the corners of all the pages of which there was written the Old Grand Mosque and several single-part Qurans. Now all these Qurans are kept in the Pars Museum in Shiraz. The north side of this mosque has two in the northeast and north, a porch and a nave.